

DAMIAN RAFAŁ KACZAN

ORCID: 0000-0002-1741-0669

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

e-mail: d.kaczan@umk.pl

Wolność działalności gospodarczej — rozważania na kanwie sprawy „drukarza z Łodzi”

Abstrakt: Artykuł poświęcono problematyce wolności działalności gospodarczej w prawie polskim. Analiza skupia się wokół rozważań Trybunału Konstytucyjnego, Sądu Najwyższego oraz sądów powszechnych związanych ze sprawą „drukarza z Łodzi”, stanowiącą przedmiot ożywionej debaty publicznej w ostatnim czasie. W ramach uwag wprowadzających zaznaczono, jak istotna dla współczesnego państwa liberalnego jest wolność działalności gospodarczej. Wskazano też, jakie zagrożenia niesie z sobą pełna liberalizacja rynku. Uwagi szczegółowe podzielono na pięć części.

Pierwsza część poświęcona została regulacjom konstytucyjnym. Podkreślono przewodnią rolę wolności działalności gospodarczej spośród elementów społecznej gospodarki rynkowej jako modelu, na którym oparto ustrój gospodarczy Rzeczypospolitej Polskiej. Wskazano też przesłanki dopuszczalności ograniczenia tej wolności.

W ramach rozważań ujętych w drugiej części wyróżniono dwie swobody działalności gospodarczej — w ujęciu formalnym i materialnym. Stwierdzono, że ze względu na specyfikę każdej z nich ewentualne ograniczenia powinny mieć przede wszystkim charakter odpowiednio: publiczno-prawny albo prywatnoprawny.

W trzeciej części uwag szczegółowych przedstawiono stan faktyczny, na podstawie którego zapadły orzeczenia w sprawie „drukarza z Łodzi”. Wskazano też twierdzenia sądów, do których odnoszą się dalsze rozważania. Wynika z nich, że samo prowadzenie działalności gospodarczej obliguje przedsiębiorcę i jego pracowników do spełniania świadczeń na rzecz osób zainteresowanych dobrami lub usługami dostarczanymi przez przedsiębiorcę.

Czwarta część rozważań zawiera analizę zasadności konkluzji, o której mowa w części trzeciej. Zasadniczo została ona poddana krytyce. Wskazano, że za jej odrzuceniem w odniesieniu do przedsiębiorców przemawiają sprzeczność przedmiotowego nakazu z istotą konstytucyjnej wolności działalności gospodarczej oraz ograniczony zakres przedmiotowy ustawowych i unijnych przepisów o funkcji antydyskryminacyjnej. Wskazano jednak, że badany obowiązek ciąży na niektórych przedsiębiorcach. Jako przykłady takich podmiotów wyliczono profesjonalistów działających na rynku farmaceutycznym oraz ubezpieczeń obowiązkowych, a także podmioty o pozycji dominującej na rynku właściwym, o ile ich odmowa spełnienia świadczenia jest przejawem nadużycia tej pozycji. Odnośnie do pracowników przedsiębiorców podkreślono, że nie są oni powiązani z klientami pracodawcy stosunkami prawnymi obejmującymi obowiązek spełnienia świadczenia.

Zauważono, że ewentualnie ciąży na nich powinność wykonywania określonych czynności na rzecz kontrahentów zatrudniającego, ale wynika ona z relacji prawnych łączących ich z przedsiębiorcą.

Piątą część uwag szczegółowych dotyczy wyroku, na mocy którego Trybunał Konstytucyjny uznał przepis kodeksu wykroczeń, będący podstawą prawną orzeczeń wydanych w sprawie „drukarka z Łodzi”, za niezgodny z konstytucyjną zasadą proporcjonalności. Wyrażono w niej aprobatę dla stwierdzenia, że ustawodawca powinien wprowadzać sankcje karne jedynie w ostateczności, gdy nie sposób osiągnąć zakładanych celów w inny sposób. Krytyce poddano natomiast zaaprobowaną przez Trybunał tezę, że analizowany przepis kodeksowy mógł stanowić samodzielną podstawę prawną obowiązku spełnienia świadczenia z uwagi na jego rzekomą antydyskryminacyjną funkcję.

Artykuł zakończony jest wnioskami. Ogólny kierunek regulacji wolności działalności gospodarczej w prawie polskim oceniono pozytywnie. Nie wykluczono jednak, że w pewnych obszarach działania ustawodawcy zasługują na ocenę odmienną — wskazano przykład ustawy „apteka dla aptekarza”. Krytyce poddano też spotykaną w doktrynie i judykaturze rozszerzającą wykładnię przepisów ograniczających badaną wolność.

Słowa kluczowe: wolność działalności gospodarczej, przedsiębiorca, dyskryminacja, swoboda umów.

FREEDOM OF ECONOMIC ACTIVITY — CONSIDERATIONS BASED ON THE CASE OF A “PRINTER FROM ŁÓDŹ”

Abstract

The article is devoted to the issue of freedom of economic activity in Polish law. The analysis focuses on the considerations of the Constitutional Tribunal, Supreme Court and common courts related to the “printer from Łódź” case, which has been the subject of lively public debate recently. Introductory remarks include the assessment of the importance of the freedom of economic activity for the modern liberal state and the risks associated with full market liberalization. The main remarks are divided into five parts.

The first part is devoted to constitutional regulations, in particular to the leading role of freedom of economic activity among the elements of the social market economy (the model on which the economic system of the Republic of Poland is based). Premises for the admissibility of restrictions on this freedom are also indicated.

The second part distinguishes two freedoms of economic activity — in formal and material terms. It states that due to the specificity of each of them, any restrictions should be primarily of public or private law, respectively.

The third part presents the facts and court’s statements regarding the “printer from Łódź” case. According to the courts, the mere conduct of economic activity obliges the entrepreneur and his employees to provide benefit to anyone interested in goods or services provided by the entrepreneur.

The correctness of the above conclusion is analyzed in the fourth part. Basically, it has been criticized. Its rejection in relation to entrepreneurs is supported by: the contradiction of the above order with the essence of constitutional freedom of economic activity and the limited scope of statutory and EU provisions on anti-discrimination function. However, it is pointed out that this obligation lies with some entrepreneurs — for example, professionals operating on the pharmaceutical market and compulsory insurance market, as well as entities with a dominant position on the relevant market, provided that their refusal to perform the service is an abuse of this position. As for the employees of entrepreneurs, it is emphasized that they are not related to the employer’s clients by legal relations, including the obligation to fulfill the benefit. It is noticed that they may have an

obligation to perform certain activities for the employer's contractors, but it results from legal relations between them and the entrepreneur.

The fifth part concerns the judgment of the Constitutional Tribunal declaring the provision of the Code of Petty Offences applied in the case of a "printer from Łódź" as inconsistent with the constitutional principle of proportionality. The author approves the Tribunal's statement that the legislator should introduce criminal sanctions only as a last resort, if it is impossible to achieve the assumed goals in a different way. However, he criticized the thesis that the analyzed code provision could have constituted an independent legal basis for the obligation to fulfill the benefit due to its alleged anti-discrimination function.

The article ends with conclusions. The general direction of regulation of the freedom of economic activity in Polish law is assessed positively by the author. However, he does not exclude that in some areas of activity the legislator deserves criticism — for example due to the introduction of the so-called "pharmacy for pharmacist" Act. He also denied the admissibility of a broad interpretation of the rules restricting freedom of economic activity.

Keywords: freedom of economic activity, entrepreneur, discrimination, freedom of contract.

Wprowadzenie

Przemiany ustrojowe zapoczątkowane w Polsce pod koniec ubiegłego wieku świadczą o odrzuceniu przez nasze społeczeństwo rozwiązań charakterystycznych dla systemów totalitarnych¹. Dotyczy to także sfery gospodarczej. Uprzywilejowanie własności państwowej oraz zwalczanie prywatnej działalności gospodarczej pozostają nie do pogodzenia z potrzebą ochrony wartości o fundamentalnym znaczeniu dla człowieka, takich jak między innymi bezpieczeństwo i wolność². Pełna liberalizacja rynku jest dla nich jednak również zagrożeniem z powodu niebezpieczeństwa powstawania monopolu lub co najmniej nadużywania faktycznej przewagi jednej strony stosunku cywilnoprawnego nad drugą w związku z byciem profesjonalistą oraz dysponowaniem większym majątkiem³. Zadaniem współczesnego państwa pozostaje zatem przyjmowanie zrównoważonych rozwiązań normatywnych zabezpieczających wyliczone wartości przed nadmierną ingerencją władzy publicznej oraz — w coraz większej mierze — podmiotów prawa prywatnego⁴. Celem niniejszej pracy jest analiza przyjętego w prawie polskim modelu swobody gospodarczej na tle rozważań sądów orzekających w sprawie „drukarsza z Łodzi”, zawartych

¹ Zwłaszcza art. 1 ustawy z dnia 1 kwietnia 2016 roku o zakazie propagowania komunizmu lub innego ustroju totalitarnego przez nazwy jednostek organizacyjnych, jednostek pomocniczych gminy, budowli, obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz pomniki (tekst jedn. Dz.U. z 2018 r. poz. 1103).

² *Słownik historii doktryn politycznych*, t. 6, red. K. Chojnacka, M. Jaskólski, Warszawa 2015, s. 152–154.

³ M. Janczyk, *Prawo konsumenckie*, Poznań 2008, s. 11–13; M. Safjan, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 1. *Prawo cywilne — część ogólna*, red. M. Safjan, Warszawa 2012, s. 337–340 i powołana tam literatura.

⁴ M.K. Kolasiński, *Zarys prawa antymonopolowego Unii Europejskiej. Na tle prawa Stanów Zjednoczonych i Polski*, Toruń 2012, s. 18–26, 40–55.

w: postanowieniu Sądu Najwyższego (dalej: SN) z dnia 14 czerwca 2018 roku⁵, wyroku Sądu Okręgowego w Łodzi (dalej: SO w Łodzi) z dnia 26 maja 2017 roku⁶ oraz wyroku Sądu Rejonowego dla Łodzi-Widzewa w Łodzi (dalej: SR w Łodzi) z dnia 31 marca 2017 roku⁷. Dotyczyła ona podstawowego zagadnienia dla badanej materii, to jest katalogu zdarzeń prawnych kreujących obowiązek spełnienia świadczenia przez przedsiębiorcę. Uwagi poświęcone wymienionym rozstrzygnięciom uzupełnia analiza stanowiska Trybunału Konstytucyjnego (dalej: TK), wyrażonego w powiązanej z tą sprawą wyroku z dnia 26 czerwca 2019 roku⁸.

Konstytucja RP z 1997 roku

Zgodnie z art. 20 Konstytucji RP z 1997 roku wolność działalności gospodarczej jest jednym z filarów współczesnego ustroju gospodarczego Rzeczypospolitej Polskiej. Pozostałymi są w szczególności własność prywatna oraz solidarność, dialog i współpraca partnerów społecznych (por. np. art. 23 Ustawy Zasadniczej). Na gruncie powołanego przepisu ustrojodawca nie nadaje wprost przewodniego znaczenia badanej wolności. Wynika ono jednak z istoty gospodarki rynkowej (opartej na swobodnych wyborach uczestników obrotu). Prowadzenie działalności gospodarczej często wiąże się też z korzystaniem z własności⁹. Dotyczy to zwłaszcza polskich przedsiębiorców, których znaczna część ma utrudniony dostęp do kredytu¹⁰. Ponadto trudno mówić o dialogu partnerów społecznych, jeżeli strony mające w nim uczestniczyć nie pozostają autonomiczne względem siebie¹¹. Warto również zauważyć, że preferowanie przez prawodawcę postawy solidarnej i współpracy niekoniecznie oznacza dążenie do daleko idącego ograniczenia wolności działalności gospodarczej. Może być interpretowane jako nakaz wprowadzania rozwiązań normatywnych zachęcających i ułatwiających zachowywanie się w pożądanym sposób¹².

Zaprezentowany pogląd znajduje uzasadnienie w innych przepisach Konstytucji RP z 1997 roku. Na mocy art. 21–22 i 64 owego źródła prawa ograniczenia

⁵ Postanowienie SN z dnia 14 czerwca 2018 roku, sygn. II KK 333/17, Legalis nr 1806346.

⁶ Wyrok SO w Łodzi z dnia 26 maja 2017 roku, sygn. V Ka 557/17, Legalis nr 1706955.

⁷ Wyrok SR w Łodzi z dnia 31 marca 2017 roku, sygn. VII W 1640/16, niepubl.

⁸ Wyrok TK z dnia 26 czerwca 2019 roku, sygn. K 16/17, Legalis nr 1949242.

⁹ U. Kalina-Prasznica, *Przedsiębiorca — właściciel w społecznej gospodarce rynkowej*, „Przeгляд Prawa i Administracji” 53. *Przedsiębiorca w społecznej gospodarce rynkowej*, red. T. Kocowski, J. Gola, 2015, s. 190, 192.

¹⁰ <https://alebank.pl/banki-zaostrzaja-warunki-przyznawania-kredytow-co-dalej-z-finansowaniem-firm/> (dostęp: 6.11.2019); <https://businessinsider.com.pl/firmy/kredyt-dla-firm-rosnie-liczba-odmow-bankow/tlbh85s> (dostęp: 6.11.2019).

¹¹ A. Stelmachowski, *Zarys teorii prawa cywilnego*, Warszawa 1998, s. 41.

¹² A. Domańska, *Konstytucyjne podstawy ustroju gospodarczego Polski*, Warszawa 2001, s. 99–147 oraz powołana tam literatura.

wolności gospodarczej (w tym korzystanie z własności w celach zarobkowych) wolno wprowadzać wyłącznie w drodze ustawy. Ustrojodawca wymaga też, aby zmiany miały uzasadnienie w postaci ważnego interesu publicznego. Należy podkreślić, że ustawodawca zwykły, rozważając ich przyjęcie, powinien kierować się zasadą proporcjonalności, a zwłaszcza nie naruszać istoty analizowanej wolności (i własności)¹³.

Swobody działalności gospodarczej

Na wolność działalności gospodarczej zdają się składać przynajmniej dwie swobody¹⁴.

Pierwszą jest swoboda utworzenia, utrzymywania w ruchu i likwidacji przedsiębiorstwa w znaczeniu przedmiotowym wraz z przyjęciem odpowiedniej formy prawnej przez dany podmiot (swoboda działalności gospodarczej w ujęciu formalnym). Korzystanie z niej polega więc na przygotowywaniu się do profesjonalnego wykonywania czynności w określonym zakresie, pozostawaniu w gotowości do tego albo na rezygnacji z uczestniczenia w rynku jako profesjonalista. Działalność gospodarczą w tym kontekście przedsiębiorca prowadzi, nawet jeżeli nie zawiera umów związanych z pracą przedsiębiorstwa z powodu braku kontrahentów zainteresowanych uzyskaniem od niego towarów lub usług. Ogólne powstrzymywanie się od tego ze względu na sezonowość pracy, strukturę organizacyjną przedsiębiorstwa albo inne okoliczności zależne od przedsiębiorcy trzeba natomiast kwalifikować jako czasowe albo trwałe zaprzestanie prowadzenia działalności gospodarczej¹⁵. Ograniczenia analizowanej wolności w ujęciu formalnym nie powinny zatem służyć ochronie interesów prywatnych poszczególnych klientów, ale interesów zbiorowych osób, na które profesjonalista może oddziaływać. Dlatego właściwą metodą regulacji w tym zakresie wydaje się metoda

¹³ Niezależnie od oceny orzecznictwa TK odnośnie do relacji zachodzącej między art. 22 a art. 31 Konstytucji RP z 1997 roku trzeba stwierdzić, że gdyby uznać, iż prawodawca konstytucyjny akceptuje obowiązywanie regulacji ustawowych prowadzących do całkowitego — a nawet dalej idącego niż to niezbędne — wyłączenia wolności działalności gospodarczej, to zostałyby podana w wątpliwość celowość obowiązywania fragmentów art. 20 i 22 Ustawy Zasadniczej odnoszących się do przedmiotowej wolności. W przypadku nadmiernej ingerencji w konstytucyjnie gwarantowane wolności i prawa trudno też mówić o demokratycznym państwie prawnym urzeczywistniającym zasady sprawiedliwości społecznej, por. M. Szydło, *Wolność działalności gospodarczej jako prawo podstawowe*, Wrocław 2011, s. 95–109; wyrok TK z dnia 29 kwietnia 2003 roku, sygn. SK 24/02, Legalis nr 56666; wyrok TK z dnia 8 lipca 2008 roku, sygn. K 46/07, Legalis 101079.

¹⁴ Trybunał Konstytucyjny nazwał je swobodą gospodarczą i swobodą umów — wyrok TK z dnia 17 lipca 2007 roku, sygn. P 16/06, Legalis nr 84109. Zob. też L. Garlicki, M. Zubik, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. L. Garlicki, M. Zubik, t. 1, Warszawa 2016, s. 564–565 oraz powołana tam literatura i orzecznictwo; C. Kosikowski, *Wolność gospodarcza w prawie polskim*, Warszawa 1995, s. 26–34.

¹⁵ Postanowienie SN z dnia 27 lutego 2019 roku, sygn. II UK 31/18, Legalis nr 1879537.

publicznoprawna¹⁶. Działalność gospodarcza w prezentowanym kontekście rozumiana jest między innymi na gruncie: ustawy z dnia 6 marca 2018 roku — Prawo przedsiębiorców¹⁷ (dalej: pr.przed.; zob. zwłaszcza jej art. 1 i 8–15) oraz części przepisów ustawy z dnia 11 września 2015 roku o działalności ubezpieczeniowej i reasekuracyjnej¹⁸ (na przykład fragment art. 4 ust. 1 odnoszący się do oferowania ochrony ubezpieczeniowej, art. 4 ust. 1, art. 6 i art. 7 ust. 1), a także ustawy z dnia 29 sierpnia 1997 — Prawo bankowe¹⁹ (w szczególności art. 1–3)²⁰.

W ramach drugiej swobody przedsiębiorca wykorzystuje przedsiębiorstwo do osiągnięcia podstawowego celu działalności gospodarczej — wypracowania zysku. Składają się na niego korzyści z poszczególnych transakcji. Prowadzący działalność gospodarczą zawiera więc konkretne umowy z indywidualnie oznaczonymi klientami i je wykonuje. W zakresie dokonywania owych czynności prawnych przysługuje mu autonomia woli jako podmiotowi prawa cywilnego. Innymi słowy zarobkowanie w mikroskali oznacza realizację interesu indywidualnego profesjonalisty w zamian za realizację indywidualnego interesu innego uczestnika obrotu²¹. Cecha ta odróżnia dostarczanie dóbr i usług w ramach działalności gospodarczej od zapewniania ich przez jednostki sektora publicznego wykonujące swe kompetencje zaliczane do sfery imperium²². Bez znaczenia

¹⁶ P. Izdebski, *Uprawnienie Prezesa UOKiK do przedstawienia sądowi istotnego dla sprawy poglądu jako instrument publicznoprawnej ochrony konsumentów na rynku finansowym*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2019, nr 6, s. 62 n.

¹⁷ Ustawa z dnia 6 marca 2018 roku — Prawo przedsiębiorców (tekst jedn. Dz.U. z 2019 r. poz. 1292).

¹⁸ Ustawa z dnia 11 września 2015 roku o działalności ubezpieczeniowej i reasekuracyjnej, tekst jedn. Dz.U. z 2019 r. poz. 381.

¹⁹ Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 roku — Prawo bankowe (tekst jedn. Dz.U. z 2018 r. poz. 2187).

²⁰ M. Szydło, [w:] *Konstytucja RP*, t. 1. *Komentarz. Art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, s. 606–607; M. Wołoszyk, [w:] *Wolność gospodarcza*, red. Z. Brodecki, Warszawa 2003, s. 280; C. Żuławska, [w:] *System Prawa Handlowego*, t. 1. *Prawo handlowe — część ogólna*, red. S. Włodyka, Warszawa 2009, s. 294–298 i powołana tam literatura; M. Sieradzka, *Zakres przedmiotowy i podmiotowy ustawy z 6.3.2018 r. — prawo przedsiębiorców*, „Monitor Prawniczy” 2018, nr 13 — dodatek, s. 35; W. Srokosz, *Pojęcie „działalności bankowej” w polskim prawie*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” 2006, nr 12, s. 14–16; A. Szafranski, *Konstytucyjna wolność gospodarcza na tle historii idei i gospodarki*, Warszawa 2018, s. 122–124.

²¹ Por. wyrok NSA z dnia 17 stycznia 1989 roku, sygn. I SA 1019/88, Legalis nr 36436. Sąd w orzeczeniu tym uznał, że to odpłatność ma decydujące znaczenie w badanym zakresie. Wydaje się jednak, że odwoływanie się do kryterium zysku jest bardziej zasadne z uwagi na zjawisko prowadzenia działalności za wynagrodzeniem równym kosztom poniesionym przez dostarczającego dobro lub usługę. Argument ten uwzględnił także ustawodawca w art. 6–9 ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 roku o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (tekst jedn. Dz.U. z 2019 r. poz. 688). Warto też zauważyć, że gdyby przyjąć pogląd wyrażony przez NSA w powołanym wyroku, to za działalność gospodarczą można by uznać między innymi takie czynności sądów powszechnych, których podjęcie zależy od uiszczenia stosownej opłaty.

²² Odróżnia to przykładowo korzystanie z usług ochroniarskich od prewencyjnych działań policji.

pozostaje źródło finansowania oraz okoliczność, czy dostarczający należy do sektora prywatnego²³. Przykładowo przychód podmiotu leczniczego w rozumieniu art. 4 ustawy z dnia 15 kwietnia 2011 roku o działalności leczniczej²⁴ związany z udzielaniem świadczeń zdrowotnych może pochodzić zarówno ze środków własnych pacjentów (na skutek wykonania zobowiązania wynikającego z umowy o leczenie), jak i ze środków publicznych (na podstawie umowy zawartej z Narodowym Funduszem Zdrowia)²⁵. W obydwu przypadkach świadczeniodawca realizuje swój interes dzięki realizacji interesu poszczególnych świadczeniobiorców²⁶, chociaż w drugim państwo równocześnie realizuje swój obowiązek wynikający z art. 68 ust. 2 Konstytucji RP. Konkludując, należy wskazać, że prowadzący przedsiębiorstwo decyduje o tym, czy nawiązać stosunek prawny, z kim będzie go wiązała ta relacja, jaką uzyska ona treść oraz czy dojdzie do jej zakończenia albo zmiany — z uwzględnieniem analogicznej autonomii drugiej strony (działalność gospodarcza w ujęciu materialnym). Dlatego ograniczenia przedmiotowej swobody powinny przejawiać się głównie w regulacji stosunków cywilnoprawnych z udziałem przedsiębiorcy²⁷.

Stan faktyczny oraz stanowisko sądów orzekających w sprawie „drukarsza z Łodzi”

Z uzasadnienia postanowienia SN powołanego w ramach uwag wprowadzających wynika, że sprawa będąca przedmiotem tego rozstrzygnięcia dotyczyła odmowy wykonania usługi przez obwinionego będącego pracownikiem spółki cywilnej powstałej w celu prowadzenia drukarni. Wedle ustaleń faktycznych SO

²³ A. Walaszek-Pyziół, *Swoboda działalności gospodarczej*, Kraków 1994, s. 22, 77.

²⁴ Ustawa z dnia 15 kwietnia 2011 roku o działalności leczniczej (Dz.U. z 2018 r. poz. 2190).

²⁵ Zob. art. 5 pkt 41 oraz art. 132 i n. ustawy z dnia 27 sierpnia 2004 roku o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych (tekst jedn. Dz.U. z 2019 r. poz. 1373) w zw. z art. 4 ust. 1 pkt 1, art. 5 i art. 9 pkt 9 ustawy z dnia 27 sierpnia 2009 roku o finansach publicznych (tekst jedn. Dz.U. z 2019 r. poz. 869; dalej: u.f.p.).

²⁶ W przypadku podmiotów publicznych uzyskanie zapłaty za udzielenie świadczenia zdrowotnego na gruncie poszczególnych stosunków prawnych jest ich interesem indywidualnym jako nosicieleli praw i obowiązków cywilnoprawnych — podejmują działania w sferze dominium — postanowienie SN z dnia 28 marca 1995 roku, sygn. I CRN 24/95 z glosą C. Kosikowskiego („Orzecznictwo Sądu Najwyższego” 1995, nr 12, poz. 251). Wtórą kwestią pozostaje, że przychód tak uzyskany powinien zostać przeznaczony na realizację zadań służących interesowi publicznemu. W przypadku podmiotów leczniczych mających formę jednostki budżetowej uwaga ta odnosi się odpowiednio do Skarbu Państwa albo jednostki samorządu terytorialnego (art. 11 u.f.p.) — Z. Banaszczyk, *Formy prowadzenia działalności leczniczej*, „Studia Prawa Prywatnego” 2016, nr 3–4, s. 6 n.

²⁷ M. Spyra, [w:] *System Prawa Handlowego*, t. 1, s. 63–72 i powołana tam literatura; A. Wałigórski, [w:] *ibidem*, s. 413–415 i powołana tam literatura; wyrok TK z dnia 23 czerwca 2009 roku, sygn. K 54/07, Legalis nr 142036.

w Łodzi i SR w Łodzi obwiniony zawarł w imieniu współników tej spółki umowę o dzieło z fundacją zainteresowaną wykonaniem plakatu typu roll-up.

Podstawą prawną wszystkich orzeczeń był art. 138 kodeksu wykroczeń (dalej: k.w.), uznany przez TK za niezgodny z art. 2 Konstytucji RP z 1997 roku w części penalizującej umyślne niespełnienie świadczenia, do którego jest się zobowiązanym — w wyroku również powołanym w rozważaniach wstępnych. Pomimo wydania ostatecznego rozstrzygnięcia część rozważań SN, sądów powszechnych oraz TK wymaga analizy. Dotyczą bowiem nadal aktualnego problemu istnienia albo nieistnienia obowiązku spełnienia świadczenia w związku z prowadzeniem działalności gospodarczej w ujęciu formalnym, niezależnie od zawieranych umów w ramach wykonywania jej w rozumieniu materialnym.

Sądy orzekające w badanej sprawie opowiedziały się za istnieniem powyższej powinności. Argumentem mającym przemawiać za słusznością tego stanowiska jest publiczny charakter oferowania usług lub towarów połączony z przejawieniem woli ich uzyskania przez klienta. Sądy przyjęły ponadto, że przedmiotowa norma została zaadresowana również do personelu przedsiębiorcy jako osób współtworzących przedsiębiorstwo przez swoją pracę. Nie wskazały jednak, w jaki sposób należy określić treść pozaumownego stosunku prawnego obejmującego wymieniony obowiązek świadczenia, a w konsekwencji czy i ewentualnie które przepisy części szczegółowej prawa zobowiązań znajdują do niego zastosowanie. Nie sprecyzowały też skutków cywilnoprawnych zachowania niezgodnego z dyspozycją normy przez nie wyinterpretowanej.

Ocena stanowiska sądów orzekających w sprawie „drukarza z Łodzi”

a) Problem obowiązku spełnienia świadczenia przez przedsiębiorcę

Ocena stanowiska sądów orzekających w sprawie „drukarza z Łodzi” zależy od tego, do której części ich rozważań się odnosi.

Na pełną aprobatę zasługuje konkluzja, że w razie zawarcia umowy kreującej stosunek obligacyjny powstaje obowiązek spełnienia świadczenia między innymi pod rygorem zastosowania przymusu (z wyjątkiem zobowiązań naturalnych). Taka jest istota zobowiązań (art. 353 § 1 kodeksu cywilnego; dalej: k.c.), a umowa jest podstawowym typem zdarzenia cywilnoprawnego skutkującego powstaniem owych stosunków prawnych²⁸. Rozwiązanie to pozostaje zgodne z postulatem

²⁸ A. Doliwa, *O istocie i przyszłości umowy na tle współczesnej praktyki obrotu i przepisów kodeksu cywilnego o zawarciu umowy*, [w:] *Prawo kontraktów*, red. Z. Kuniewicz, D. Sokołowska, Warszawa 2017, s. 78 n.; Z. Radwański, A. Olejniczak, *Zobowiązania — część ogólna*, Warszawa 2018, s. 21–23, 25–28.

ochrony pewności obrotu i zasadą zaufania do oświadczeń składanych przez inne podmioty, wyrażonymi w regule *pacta sunt servanda*²⁹. Nie ogranicza to jednak autonomii woli przedsiębiorcy. Znajduje ona wyraz w pozostawieniu profesjonalistom przez ustawodawcę swobody w zakresie podjęcia decyzji o dokonaniu czynności prawnej³⁰.

Należy natomiast odrzucić koncepcję, zgodnie z którą prowadzenie jakiegokolwiek działalności gospodarczej w ujęciu formalnym powoduje, że przedsiębiorca ma obowiązek spełnienia świadczenia na rzecz dowolnego podmiotu zgłaszającego wolę jego uzyskania. Zgodnie z art. 31 ust. 2 Konstytucji RP nikogo nie wolno zmuszać do czynienia tego, czego prawo mu nie nakazuje. Zakaz ów zdaje się immanentnym elementem wszystkich wolności konstytucyjnych, a nie tylko wolności osobistej. W polskim prawie, zwłaszcza w pr.przed., nie ma ogólnej regulacji wyrażającej normę wyinterpretowaną przez sądy orzekające w analizowanej sprawie. Z powołanego przepisu Ustawy Zasadniczej wynika ponadto, że każdy ma obowiązek szanować wolności i prawa innych. Potencjalni klienci nie mają zatem kompetencji do jednostronnego kreowania stosunków cywilnoprawnych łączących ich z przedsiębiorcą³¹.

Prezentowany pogląd uzasadniają postanowienia ustawy z dnia 3 grudnia 2010 roku o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania³² (dalej: u.r.t.). Na mocy jej art. 13 ewentualne naruszenie zasady równego traktowania w zakresie zawierania umów skutkuje jedynie powstaniem obowiązku kompensacyjnego w reżimie deliktowym³³. Uprawniony nie może natomiast żądać zawarcia umowy na podstawie art. 64 k.c. ze względu na nieistnienie stosownych postanowień u.r.t. oraz niedostateczne określenie oświadczenia woli przedsiębiorcy, które miałyby zostać zastąpione orzeczeniem sądowym, na przykład odnośnie do należnego mu wynagrodzenia oraz treści, przedmiotu i sposobu spełnienia świadczeń obu stron³⁴. Słuszność bronionej tezy potwierdza brzmienie

²⁹ Wyrok SN z dnia 27 listopada 2001 roku, sygn. II CKN 446/99, Legalis nr 278917.

³⁰ C. Elliott, F. Quinn, *Contract Law*, Harlow 2003, s. 4; Z. Radwański, *Teoria umów*, Warszawa 1977, s. 150.

³¹ J. Podkowik, *Bezpośrednie konstytucyjne granice wolności człowieka*, „Państwo i Prawo” 2017, nr 8, s. 42 n. oraz powołane tam orzecznictwo.

³² Ustawa z dnia 3 grudnia 2010 roku o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania (tekst jedn. Dz.U. z 2016 r. poz. 1219).

³³ Pomiędzy podmiotem odpowiedzialnym za szkodę oraz poszkodowanym nie istnieje wcześniej stosunek zobowiązaniowy obejmujący obowiązek zawarcia umowy. Z powołanego przepisu wynika powinność o charakterze powszechnym, a nie względnym — W. Robaczyński, P. Księżak, *Niewykonanie lub nienależyte wykonanie zobowiązania jako czyn niedozwolony*, [w:] *Czyny niedozwolone w prawie polskim i prawie porównawczym. Materiały IV Ogólnopolskiego Zjazdu Cywilistów. Toruń 24–25 czerwca 2011 r.*, red. M. Nesterowicz, Warszawa 2012, s. 334 n.; R. Strugała, *Prywatnoprawne skutki naruszenia zakazu nierównego traktowania — uwagi de lege lata i de lege ferenda*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2016, nr 4, s. 15–18.

³⁴ D. Kaczan, *Odwrócony kredyt hipoteczny. Analiza przepisów regulujących nową instytucję prawa prywatnego*, „Studia Prawa Prywatnego” 2015, nr 3–4, s. 25 i powołane tam orzecznictwo;

art. 5 pkt 3 u.r.t., wyłączającego stosowanie tej ustawy do swobody wyboru strony umowy, o ile nie jest oparty na kryterium płci, rasy, pochodzenia etnicznego lub narodowości. Ostatnie pozostaje zgodne z art. 3 ust. 2, art. 13 lit. b oraz motywami 11 i 14 dyrektywy Rady 2004/113/WE z dnia 13 grudnia 2004 roku wprowadzającej w życie zasadę równego traktowania mężczyzn i kobiet w zakresie dostępu do towarów i usług oraz dostarczania towarów i usług³⁵ (dalej: dyrektywa 2004/113/WE), a także art. 14 lit. b dyrektywy Rady 2000/43/WE z dnia 29 czerwca 2000 roku wprowadzającej w życie zasadę równego traktowania osób bez względu na pochodzenie rasowe lub etniczne³⁶ (dalej: dyrektywa 2000/43/WE), których implementacja jest głównym celem u.r.t.³⁷ W powołanych unormowaniach prawodawca unijny wyraźnie podkreśla, że przedsiębiorcy przysługuje swoboda wyboru kontrahenta, a ewentualne jej ograniczenia powinna uzasadniać jedynie potrzeba uniknięcia dyskryminacji ze względu na wyliczone już cechy. Jeżeli chodzi o bezpośrednie skutki w sferze cywilnoprawnej zachowania niezgodnego z zakazem wynikającym z dyrektyw 2004/113/WE i 2000/43/WE, to wymaga jedynie, aby polegały one na nieważności postanowień już zawartych umów i wzorców umownych stosowanych przez profesjonalistów. Zastrzega ponadto, że preferowanym przez niego następstwem naruszenia zasady niedyskryminacji na etapie kontraktowania jest powstanie tylko obowiązku zapłaty sumy pieniężnej na rzecz osoby, wobec której dopuszczono się zakazanej praktyki (odpowiednio art. 14 dyrektywy 2004/113/WE i art. 15 dyrektywy 2000/43/WE). Podsumowując, trzeba wskazać, że w razie doznania uszczerbku majątkowego poszkodowany wskutek niezawarcia umowy może domagać się naprawienia szkody, lecz tylko w granicach ujemnego interesu umownego (por. art. 72 § 2 i art. 390 k.c.)³⁸. Nie należy też wykluczać roszczenia o kompensację szkody niemajątkowej wyrządzonej wskutek odmowy dokonania czynności prawnej w sposób naruszający godność niedoszłego kontrahenta — przykładowo polegającej na obniżeniu oceny własnej wartości, wywołaniu poczucia wstydu i podobnych przeżyć³⁹. Zadośćuczynienie nie powinno jednak

wyrok SN z dnia 16 czerwca 2016 roku, sygn. V CSK 654/15, *Legalis* nr 1508351; wyrok SN z dnia 12 września 2014 roku, sygn. I CSK 635/13, *Legalis* nr 1073313.

³⁵ Dyrektywa Rady 2004/113/WE z dnia 13 grudnia 2004 roku wprowadzająca w życie zasadę równego traktowania mężczyzn i kobiet w zakresie dostępu do towarów i usług oraz dostarczania towarów i usług (Dz.Urz. UE L Nr 373, s. 37).

³⁶ Dyrektywa Rady 2000/43/WE z dnia 29 czerwca 2000 roku wprowadzająca w życie zasadę równego traktowania osób bez względu na pochodzenie rasowe lub etniczne (Dz.Urz. UE L Nr 180, s. 22).

³⁷ Uzasadnienie projektu u.r.t. — Sejm VI kadencji, druk nr 3386.

³⁸ Wyrok SN z dnia 16 września 2011 roku, sygn. IV CSK 626/10, *Legalis* nr 411298.

³⁹ Odmienne R. Strugała, *op. cit.*, s. 14–16, który niezasadnie krytykuje uchwałę SN z dnia 19 listopada 2010 roku, sygn. III CZP 79/10, *Legalis* nr 260723. Sąd potwierdził w niej słuszny i dominujący w doktrynie pogląd o tym, że krywdą oraz zadośćuczynienie stanowią szczególnego rodzaju szkodę i odszkodowanie. Za stanowiskiem tym przemawia wyróżnienie w art. 24 § 2 k.c. szkody majątkowej, umieszczenie art. 445 i 448 k.c. wśród unormowań dotyczących naprawienia szkody wyrządzonej czynem niedozwolonym, a także kompensacyjna funkcja zadośćuczynienia

obejmować uszczerbków powstałych w następstwie niespełnienia świadczenia, do którego przedsiębiorca byłby zobowiązany, gdyby zawarł umowę z poszkodowanym⁴⁰.

Warto zauważyć, że wyjątkowo podjęcie działalności gospodarczej w ujęciu formalnym prowadzi do powstania obowiązku kontraktowania, a w konsekwencji — spełnienia świadczenia. Uwzględniając wcześniejsze uwagi, powinien on jednak zostać ustanowiony w drodze ustawy i być dostatecznie określony, aby możliwe stało się zastosowanie art. 64 k.c. w razie zachowania sprzecznego z dyspozycją odpowiedniej normy. Przykładowo urzędowe ceny zbytu, a także marże hurtowe i detaliczne w obrocie refundowanymi produktami leczniczymi mają charakter sztywny w rozumieniu art. 537 k.c. (art. 8 ustawy z dnia 12 maja 2011 roku o refundacji leków, środków spożywczych specjalnego przeznaczenia żywieniowego oraz wyrobów medycznych⁴¹). Zbywanie owych medykamentów na podstawie umowy innego typu niż sprzedaż oraz kontraktowe określenie odmiennej od urzędowej wysokości wzajemnego świadczenia pieniężnego pozostaje więc niedozwolone. Obowiązek dokonania stosownej czynności prawnej wynika natomiast, w zależności od etapu obrotu lekiem, z art. 36z ust. 1, art. 42 ust. 1 pkt 2, art. 78 ust. 1 pkt 5, art. 95 i art. 96 ust. 5 ustawy 6 września 2001 roku — Prawo farmaceutyczne⁴² (dalej: pr.far.)⁴³. Podobnie jest w wypadku umowy ubezpieczenia obowiązkowego (art. 5 ustawy z dnia 22 maja 2003 roku o ubezpieczeniach obowiązkowych, Ubezpieczeniowym Funduszu Gwarancyjnym i Polskim Biurze Ubezpieczycieli Komunikacyjnych⁴⁴)⁴⁵. Nawet w przedstawionych przypadkach zasadnicze sankcje za zachowanie niezgodne z nakazem prowadzenia działalności gospodarczej w ujęciu formalnym mają jednak

— D. Kaczan, *Pomiędzy zasadą jedności szkody a teorią wielości szkód — głos w dyskusji*, „Studia Iuridica Toruniensia” 2016, nr 19, s. 54; B. Lewaszkiwicz-Petrykowska, *W sprawie wykładni art. 448 k.c.*, „Przegląd Sądowy” 1997, nr 1, s. 4–8; M. Czajkowska-Dąbrowska, *Glosa do wyroku SA w Warszawie z dnia 13 stycznia 1999 r.*, *I ACa 1089/98*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2000, nr 9, s. 470; J. Jastrzębski, *Kilka uwag o naprawieniu szkody niemajątkowej*, „Palestra” 2005, nr 3–4, s. 32–34.

⁴⁰ Wyrok SN z dnia 25 listopada 2011 roku, sygn. II CSK 77/11, Legalis nr 443517.

⁴¹ Ustawa z dnia 12 maja 2011 roku o refundacji leków, środków spożywczych specjalnego przeznaczenia żywieniowego oraz wyrobów medycznych (tekst jedn. Dz.U. z 2019 r. poz. 784).

⁴² Ustawa z dnia 6 września 2001 roku — Prawo farmaceutyczne (tekst jedn. Dz.U. z 2019 r. poz. 499).

⁴³ D. Kaczan, *Cywilnoprawne aspekty prawa farmaceutycznego* (niepubl. rozprawa doktorska), Toruń 2018, s. 258–259, 317.

⁴⁴ Ustawa z dnia 22 maja 2003 roku o ubezpieczeniach obowiązkowych, Ubezpieczeniowym Funduszu Gwarancyjnym i Polskim Biurze Ubezpieczycieli Komunikacyjnych (tekst jedn. Dz.U. z 2019 r. poz. 2214).

⁴⁵ K. Niezgoda, [w:] J. Miaskowski, K. Niezgoda, P. Skawiński, *Ustawa o ubezpieczeniach obowiązkowych, Ubezpieczeniowym Funduszu Gwarancyjnym i Polskim Biurze Ubezpieczycieli Komunikacyjnych. Komentarz*, Warszawa 2012, s. 57.

charakter publicznoprawny⁴⁶. W powołanych przykładach ograniczenia swobody przysługującej przedsiębiorcy wprowadzono bowiem przede wszystkim w celu zapewnienia ochrony interesów publicznych⁴⁷.

Obowiązek wykonywania działalności gospodarczej w ujęciu formalnym wynika też z art. 9 ust. 2 pkt 2 w zw. z ust. 1 ustawy z dnia 16 lutego 2007 roku o ochronie konkurencji i konsumentów⁴⁸ (u.o.k.k.). Przepisy te wyrażają zakaz nadużywania pozycji dominującej na rynku właściwym, między innymi przez ograniczenie produkcji, zbytu lub postępu technicznego ze szkodą dla kontrahentów lub konsumentów. Owa norma również nie odnosi się więc do wszelkich przedsiębiorców, a tylko do takich, którzy są w stanie podejmować decyzje gospodarcze w znacznym stopniu niezależnie od konkurentów, kontrahentów oraz konsumentów. Ponadto z brzmienia powołanych regulacji u.o.k.k. wynika, że nawet podmiotowi o pozycji dominującej wolno powstrzymać się od prowadzenia działalności gospodarczej w ujęciu formalnym, o ile nie jest to nadużycie jego wpływu na rynek właściwy⁴⁹.

Ograniczenia analizowanej wolności uzasadnione potrzebą ochrony interesu publicznego nie pozostają bez wpływu na stosunki cywilnoprawne, choćby nie polegały na obowiązku kontraktowania. Zachowanie niezgodne z normami prawa publicznego kwalifikować trzeba jako bezprawne na gruncie art. 415 i n. k.c. Prezentowane stanowisko potwierdzają unormowania ustawy z dnia 23 sierpnia 2007 roku o przeciwdziałaniu nieuczciwym praktykom rynkowym⁵⁰ (dalej: u.p.n.p.) oraz ustawy z dnia 16 kwietnia 1993 roku o zwalczaniu nieuczciwej

⁴⁶ Są to między innymi: wygaśnięcie pozwolenia na dopuszczenie produktu leczniczego do obrotu, a także cofnięcie zezwolenia na wytwarzanie lub import farmaceutyku, prowadzenie hurtowni farmaceutycznej albo apteki ogólnodostępnej, względnie na wykonywanie działalności ubezpieczeniowej (odpowiednio: art. 33a ust. 1, 43 ust. 2, 81 ust. 2 i 103 ust. 2 pr.far. oraz art. 172 ust. 2 ustawy z dnia 11 września 2015 roku o działalności ubezpieczeniowej i reasekuracyjnej (tekst jedn. Dz.U. z 2019 r. poz. 381) — E. Kowalewski, [w:] E. Kowalewski, T. Sangowski, *Prawo ubezpieczeń gospodarczych. Komentarz*, Warszawa 2004, s. 262; W. Mogliński, [w:] E. Kowalewski, *Prawo ubezpieczeń gospodarczych*, Bydgoszcz-Toruń 2006, s. 282.

⁴⁷ Zwłaszcza odpowiednio: zdrowia publicznego oraz dla zapobieżenia negatywnym skutkom niewypłacalności podmiotów potencjalnie obowiązanych do naprawienia szkody ze względu na niebezpieczeństwo spowodowania uszczerbków znacznych rozmiarów nieoznaczonemu kręgowi osób przez ich zachowanie — D. Kaczan, *Cywilnoprawne aspekty...*, s. 18–24; M. Orlicki, *Ubezpieczenia obowiązkowe*, Warszawa 2011, s. 194 n.; E. Kowalewski, *Węzłowe problemy prawne ubezpieczeń obowiązkowych w perspektywie przyszłego kodeksu ubezpieczeń*, [w:] *System prawny ubezpieczeń obowiązkowych. Przesłanki i kierunki reform*, red. E. Kowalewski, W.W. Mogliński, Toruń 2014, s. 23.

⁴⁸ Ustawa z dnia 16 lutego 2007 roku o ochronie konkurencji i konsumentów (tekst jedn. Dz.U. z 2019 r. poz. 369).

⁴⁹ W. Szydło, *Nieważność czynności prawnych będących przejawem nadużycia przez przedsiębiorcę pozycji dominującej*, „Monitor Prawniczy” 2010, nr 4, s. 205, 207; *idem*, *Nadużywanie pozycji dominującej w prawie konkurencji*, Warszawa 2010, s. 105 n.

⁵⁰ Ustawa z dnia 23 sierpnia 2007 roku o przeciwdziałaniu nieuczciwym praktykom rynkowym (tekst jedn. Dz.U. z 2017 r. poz. 2070).

konkurencji⁵¹ (dalej: u.z.n.k.)⁵². W art. 1 obydwu źródeł prawa zaakcentowano, że ich celem jest ochrona interesu zbiorowego, lecz na mocy odpowiednio art. 12 u.p.n.p. i art. 18 u.z.n.k. zapewniono także ochronę poszczególnych interesów indywidualnych konsumentów i przedsiębiorców, przyznając im stosowne roszczenia cywilnoprawne oraz odsyłając do k.c. w zakresie naprawienia szkody⁵³. Warto podkreślić, że do uznania odmowy dostarczenia towaru lub usługi za nieuczciwą praktykę rynkową lub czyn nieuczciwej konkurencji, w myśl powołanych aktów normatywnych, konieczna jest sprzeczność z prawem takiego zachowania (art. 4 ust. 1 u.p.n.p. i art. 3 ust. 1 u.z.n.k.)⁵⁴. Ograniczanie badanej wolności ze względu na obyczaje godziłoby w jej istotę oraz podawałoby w wątpliwość racjonalność ustawodawcy zwykłego⁵⁵. Nawet w przypadku działalności leczniczej, to jest działalności gospodarczej służącej ochronie fundamentalnych wartości, takich jak życie i zdrowie ludzkie, *implicito* dopuszcza on powstrzymanie się od udzielenia świadczenia zdrowotnego przez przedsiębiorcę, jeżeli nie zachodzi potrzeba natychmiastowego udzielenia takiego świadczenia ze względu na zagrożenie życia lub zdrowia (art. 15 i 16 ustawy z dnia 15 kwietnia 2011 roku o działalności leczniczej⁵⁶)⁵⁷.

b) Problem obowiązku spełnienia świadczenia przez pracownika przedsiębiorcy

Uwzględniając rozważania zawarte w poprzedniej części pracy, analizę problemu istnienia powinności spełnienia przez pracownika przedsiębiorcy świadczenia na rzecz klienta pracodawcy należy ograniczyć do przypadków, gdy podmiot prowadzący działalność gospodarczą jest obowiązany do takiego zachowania.

Zgodnie ze stanowiskiem SN wyrażonym w analizowanym postanowieniu towar lub usługę muszą dostarczyć także pracownicy przedsiębiorcy, ponieważ to oni w znacznej mierze dokonują czynności prawnych i wykonują zobowiązania za pracodawcę. W ocenie sądu współprowadzą więc z nim działalność gospodarczą.

⁵¹ Ustawa z dnia 16 kwietnia 1993 roku o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji (tekst jedn. Dz.U. z 2019 r. poz. 1010).

⁵² M. Kaliński, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 6. *Prawo zobowiązań — część ogólna*, red. A. Olejniczak, Warszawa 2014, s. 55, 59–61.

⁵³ A. Michalak, *Przeciwdziałanie nieuczciwym praktykom rynkowym. Komentarz*, Warszawa 2008, s. 121–124.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 71.

⁵⁵ L. Nowak, *Interpretacja prawnicza. Studium z metodologii prawoznawstwa*, Warszawa 1973, s. 51–54.

⁵⁶ Ustawa z dnia 15 kwietnia 2011 roku o działalności leczniczej (tekst jedn. Dz.U. z 2018 r. poz. 2190).

⁵⁷ L. Morawski, *Zasady wykładni prawa*, Toruń 2014, s. 180–187, 245–248; M. Dercz, [w:] M. Dercz, T. Rek, *Ustawa o działalności leczniczej. Komentarz*, Warszawa 2019, s. 127.

Również z tym stwierdzeniem zasadniczo trudno się zgodzić. Ustawodawca, definiując działalność gospodarczą zarówno w rozumieniu formalnym, jak i w ujęciu materialnym, akcentuje między innymi wykonywanie jej we własnym imieniu (art. 3 pr.przed. oraz art. 43¹ k.c.)⁵⁸. W Konstytucji RP z 1997 roku nie zawarto stosownej definicji legalnej, lecz warto zauważyć, że skoro na mocy art. 20 Ustawy Zasadniczej wolność działalności gospodarczej jest jednym z filarów społecznej gospodarki rynkowej, to nie sposób uznać wykonywania obowiązków pracowniczych za korzystanie z owej wolności. W przeciwnym razie nie można by było odróżnić współczesnego ustroju gospodarczego od ustroju gospodarki centralnie planowanej, w którym także występują pracownicy⁵⁹.

Analizowana konkluzja SN pozostaje słuszna w zakresie składania i przyjmowania oświadczeń w imieniu pracodawcy, o ile dany pracownik został do tego umocowany. Zachowanie osoby uprawnionej do reprezentacji mieszczące się w jej granicach wywołuje bowiem skutki bezpośrednio w sferze prawnej reprezentowanego. Liczy się więc tak samo, jakby było zachowaniem samego przedsiębiorcy (art. 95 § 2 i art. 109 k.c.). Dlatego przykładowo reklama produktu leczniczego kierowana do personelu apteki ogólnodostępnej czy hurtowni farmaceutycznej powinna podlegać reżimowi akcji marketingowej adresowanej do osób prowadzących obrót lekiem (między innymi art. 54 i 58 pr.far.)⁶⁰.

Powyższych rozważań nie należy rozumieć w ten sposób, że prowadzą do wniosku, iż pracownik nie ma obowiązku spełnienia świadczenia na rzecz klienta swojego pracodawcy. Powinność ta istnieje. Wynika jednak z innej podstawy niż wskazana przez SN. Zatrudniony powinien wykonywać swe zadania zgodnie z treścią stosunku prawnego łączącego go z zatrudniającym (niekoniecznie stosunku pracy), na przykład przyjmować zamówienia czy wykonywać lub wydawać przedmioty zamówione przez klientów — pod rygorem poniesienia odpowiedzialności odszkodowawczej (art. 114 i n. k.p. oraz art. 471 i n. k.c. w zależności od typu stosunku prawnego zatrudnienia). Wobec podmiotu zainteresowanego uzyskaniem towaru lub usługi zobowiązany pozostaje natomiast osoba, o której mowa w art. 474 k.c. Zatrudniony nie ponosi zatem względem klienta odpowiedzialności odszkodowawczej w reżimie kontraktowym za niewykonanie albo

⁵⁸ A. Powałowski, [w:] A. Dobaczewska, A. Powałowski, H. Wolska, *Nowe prawo przedsiębiorców*, Warszawa 2018, s. 35 n.; M. Sieradzka, *op. cit.*, s. 35; K. Górniak, Ł. Łaguna, *Przedawnienie roszczenia przeciwko pracownikowi będącemu konsumentem*, „Przegląd Sądowy” 2019, nr 7–8, s. 72 n.

⁵⁹ C. Kosikowski, *Wolność...*, s. 280–286, 291–295; A. Wałaszek-Pyziół, *op. cit.*, s. 25–27.

⁶⁰ D. Kaczan, *Cywilnoprawne aspekty...*, s. 232–233; M. Ożóg, *System handlu produktem leczniczym i produktami pokrewnymi. Problematyka prawna*, Warszawa 2010, s. 620–621; K. Mułarski, *Czynności podobne do czynności prawnych*, Warszawa 2011, s. 200 n.; A. Opalski, *Pojęcie organu osoby prawnej*, „Państwo i Prawo” 2009, nr 1, s. 28–31; A. Kidyba, *Prawo handlowe*, Warszawa 2016, s. 127–130; A. Malarewicz, *Konsument a reklama. Studium cywilnoprawne*, Warszawa 2009, s. 19–100; M. Smyk, *Pełnomocnictwo według kodeksu cywilnego*, Warszawa 2010, s. 54–77, 81–95; J. Frąckowiak, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 1, s. 1216–1219.

nienależyte wykonanie zobowiązania. Jego bierność może natomiast stanowić czyn niedozwolony⁶¹. Klient przedsiębiorcy nie może też żądać od członków personelu swego kontrahenta spełnienia świadczenia w naturze pod rygorem poniesienia odpowiedzialności osobistej, chociażby układ stosunków pomiędzy wyliczonymi nosicielami praw i obowiązków ukształtowano w sposób określony w art. 393 k.c. Biorąc pod uwagę art. 65 k.c., wydaje się bowiem, że umowę kreującą stosunek prawny będący podstawą zatrudnienia należy wówczas tłumaczyć w ten sposób, że wołą stron pozostaje wyłączenie stosownego uprawnienia osoby trzeciej. Świadczenie na jej rzecz ma być spełnione w ramach działalności gospodarczej przedsiębiorcy, czyli na jego rachunek i z wykorzystaniem jego przedsiębiorstwa⁶².

Ocena konstytucyjności art. 138 kodeksu wykroczeń

Powołany wyrok TK z dnia 26 czerwca 2019 roku nie został wydany na skutek złożenia skargi konstytucyjnej (art. 79 ust. 1 Konstytucji RP z 1997 roku), lecz na wniosek Prokuratora Generalnego. W takich przypadkach, jak słusznie stwierdził TK w uzasadnieniu przedmiotowego orzeczenia: „Trybunał nie bada stanów faktycznych ani nie rozstrzyga spraw indywidualnych podmiotów”. Dlatego formalnie nie może być ono uznane za wydane w sprawie „drukarsza z Łodzi”. Trybunał Konstytucyjny w swoich rozważaniach odniósł się jednak do analizowanych wyroków sądów powszechnych, uzasadniając tezę, że obecnie jednym z celów przypisywanych art. 138 k.w. w praktyce orzeczniczej jest przeciwdziałanie dyskryminacji z jakiegokolwiek przyczyny. Stwierdził ponadto, że antydyskryminacyjny cel owego przepisu akceptuje się również w doktrynie⁶³. Na tej podstawie uznał, że badana regulacja — pomimo niezmienności jej brzmienia — współcześnie konstruuje inną normę prawną niż pierwotnie. Tę nową dyrektywę postępowania TK ocenił pod kątem zgodności z zasadą proporcjonalności wynikającą z art. 2 Konstytucji RP z 1997 roku.

Wśród kluczowych podniesionych przez TK argumentów przemawiających za niekonstytucyjnością art. 138 k.w., znalazło się stwierdzenie, że nałożenie na przedsiębiorcę w sposób dorozumiany obowiązku spełnienia świadczenia⁶⁴ jest nadmierną ingerencją ustawodawcy. TK uznał też, że sankcja karna nie służy

⁶¹ W. Borysiak, [w:] *Komentarze Prawa Prywatnego*, t. 3A. *Kodeks cywilny. Komentarz. Zobowiązania. Część ogólna*, red. K. Osajda, Warszawa 2017, s. 1042.

⁶² E. Łętowska, [w:] E. Łętowska, P. Drapała, M. Bednarek, *Umowy odnoszące się do osób trzecich*, Warszawa 2006, s. 1–7; M. Bednarek, [w:] E. Łętowska, P. Drapała, M. Bednarek, *op. cit.* s. 91 n.

⁶³ J. Kulesza, *Glosa do wyroku SO w Łodzi z 26.05.2017 r., V Ka 557/17*, „Państwo i Prawo” 2018, nr 1, s. 134; M. Kulik, [w:] *Kodeks wykroczeń. Komentarz*, red. P. Daniluk, Warszawa 2019, s. 892.

⁶⁴ Punkt 3.3.2. akapit trzeci uzasadnienia komentowanego wyroku.

realizacji interesu indywidualnego w postaci uzyskania świadczenia, zatem art. 138 k.w. może pełnić funkcję antydyskryminacyjną jedynie w ograniczonym zakresie.

Z tezą TK częściowo należy się zgodzić. Sankcje karnoprawne trzeba stosować z rozważą, jako dolegliwość najdalej idącą oraz nie w pełni dostosowaną do specyfiki stosunków prywatnoprawnych⁶⁵. Na krytykę zasługuje natomiast uznawanie art. 138 k.w. w dotychczasowym brzmieniu za samodzielną podstawę prawną (z powodu przypisywanej mu wątpliwej funkcji) obowiązku spełnienia świadczenia przez przedsiębiorcę na rzecz osoby zainteresowanej uzyskaniem towaru lub usługi. Wykładnia językowa ostatniej regulacji nie pozostawia bowiem wątpliwości, że czynem zabronionym na jej gruncie była między innymi odmowa świadczenia, ale w razie łącznego spełnienia kilku przesłanek. Należało do nich istnienie prawnego obowiązku zachowania się w określony sposób. Powinność dostarczenia dobra lub usługi objęta została więc hipotezą normy wynikającej z art. 138 k.w. Nie można jej zatem zaliczać do dyspozycji tej samej normy⁶⁶. W konsekwencji zastosowanie analizowanego przepisu wymagało udowodnienia między innymi zdarzenia prawnego kreującego obowiązek spełnienia świadczenia. W stosunkach cywilnoprawnych zasadniczo stanowi je umowa, którą wolno zawrzeć w drodze przyjęcia oferty skierowanej *ad incertae personas*. Dokonać tego może także osoba, z którą oferent nie chciałby zawrzeć umowy, chyba że w swoim oświadczeniu woli zawarł stosowne wyłączenia podmiotowe niesprzeczne z powołanymi regulacjami antydyskryminacyjnymi (art. 58 k.c.). Stan związania publicznym oświadczeniem powstaje jednak wyłącznie, gdy nosi ono cechy określone w art. 66 § 1 k.c. Jeżeli istnieją w tym zakresie wątpliwości albo jest pewne, że dane publiczne oświadczenie nie ma statusu oferty, to trzeba kwalifikować je co najwyżej jako zaproszenie do zawarcia umowy niekreujące obowiązku świadczenia (art. 71 z uwzględnieniem art. 543 k.c.)⁶⁷.

Wnioskując *a fortiori*, prowadzenie przedsiębiorstwa bez kierowania jakichkolwiek informacji do ogółu społeczeństwa co do zasady nie wywołuje skutków analogicznych do zawarcia umowy ani stanu związania takiego jak w razie złożenia oferty. Jak wskazano, wyjątkowo ustawa może stanowić inaczej, ale przepisy ograniczające w ten sposób wolność działalności gospodarczej podlegają wykładni ścisłej w myśl zasady *exceptiones non sunt extendendae*⁶⁸. Konkludując, należy uznać, że nie sposób zastosować sankcji (w tym karnej) za niewykonanie

⁶⁵ A. Stelmachowski, *Wstęp do teorii prawa cywilnego*, Warszawa 1984, s. 206 n.; W. Wróbel, A. Zoll, *Polskie prawo karne. Część ogólna*, Kraków 2013, s. 26; M. Królikowski, R. Zawłocki, *Prawo karne*, Warszawa 2018, s. 13.

⁶⁶ L. Morawski, *Zasady...*, s. 71 n.; *idem*, *Wstęp do prawoznawstwa*, Toruń 2015, s. 52–53.

⁶⁷ Z. Radwański, A. Olejniczak, *Prawo cywilne — część ogólna*, Warszawa 2017, s. 6–7, 18, 222–228, 317–323; K. Mularski, Z. Radwański, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 2. *Prawo cywilne — część ogólna*, red. Z. Radwański, A. Olejniczak, Warszawa 2019, s. 1–21; Z. Radwański, P. Machnikowski, [w:] *ibidem*, s. 425 n.

⁶⁸ L. Morawski, *Zasady...*, s. 202–203.

cywilnoprawnego obowiązku spełnienia świadczenia, który nie powstał. W konsekwencji art. 138 k.w. nie penalizował odmowy dostarczenia dobra lub usługi w sytuacji, gdy powinność taka nie wynika z umowy albo innego zdarzenia cywilnoprawnego.

Kończąc rozważania poświęcone konstytucyjności art. 138 k.w., warto zauważyć, że zdanie odrębne do analizowanego wyżej wyroku TK zgłosił między innymi L. Kieres. W myśl wyrażonego w nim stanowiska badanie zgodności powołanego przepisu z Konstytucją RP z 1997 roku musi uwzględniać postanowienia art. 32 ust. 2 (zakaz dyskryminacji) oraz art. 53 (gwarancja wolności sumienia i wyznania). Nie wydaje się jednak, aby normy wynikające z powołanych przepisów przemawiały za przyjęciem odmiennego stanowiska niż prezentowane w niniejszym artykule. Pierwsza regulacja nie dotyczy relacji horyzontalnych⁶⁹. Wątpliwa wydaje się też konkluzja, iż wynika z niej ogólny obowiązek ustawodawcy zwykłego nakładania na prywatne podmioty powinności służących zapewnieniu ich wzajemnej niedyskryminacji z jakiegokolwiek powodu⁷⁰. Prowadziłoby to do naruszenia istoty wolności działalności gospodarczej oraz prawa własności. Zgodnie z ową wykładnią obowiązywałaby bowiem dyrektywa postępowania, na mocy której każdemu przedsiębiorcy nie wolno odmówić zawarcia umowy ani spełnienia świadczenia mimo braku dokonania czynności prawnej, chyba że istnieje ku temu uzasadniony powód. W konsekwencji profesjonalista i jego pracownicy powstrzymujący się od zachowania się w określony sposób zawsze musieliby wyjawiać swoje motywacje. Kwestionowana interpretacja prowadzi więc do nadmiernego naruszenia również innych konstytucyjnych wolności i praw. Są nimi między innymi wolność osobista, prawo do ochrony życia prywatnego, prawo do zachowania w tajemnicy danych dotyczących osoby, względnie zauważona przez L. Kieresa wolność sumienia i religii (zwłaszcza w zakresie prawa do zachowania swoich przekonań w tajemnicy — art. 53 ust. 7 Konstytucji RP). Co do drugiego z wyliczonych przepisów, które powołano w zdaniu odrębnym, trzeba zwrócić uwagę, iż z brzmienia art. 53 Konstytucji RP z 1997 roku — zwłaszcza ust. 6 — wynika zakaz zmuszania innych do uczestniczenia w praktykach sprzecznych z ich religią i sumieniem. Wolność gwarantowaną w owej regulacji należy zatem rozumieć w ten sposób, że każdy ma prawo do postępowania wedle własnych przekonań, władze publiczne ani podmioty prywatne nie powinny podejmować działań służących przeszkodzeniu temu i nie można wymagać, aby osoby niepodzielające danej wiary lub poglądu uczestniczyły w określonych praktykach z nimi związanych (prawo do zaniechania)⁷¹.

⁶⁹ B. Banaszak, *Zasada równości w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, [w:] *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, red. L. Garlicki, A. Szmyt, Warszawa 2003, s. 24; *idem*, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012, s. 226.

⁷⁰ W. Borysiak, L. Bosek, [w:] *Konstytucja RP...*, t. 1, s. 836–837.

⁷¹ B. Bury, *Prawo pracownika do odmowy wykonania polecenia z powodu powołania się na klauzulę (sprzeciw) sumienia*, MoPR 2017, nr 11, s. 570–577.

Leon Kieres w swoim zdaniu odrębnym zarzucił też Trybunałowi Konstytucyjnemu, że oceniając konstytucyjność art. 138 k.w., stracił z pola widzenia podmiot zainteresowany towarami lub usługami przedsiębiorcy, który często — jako konsument — pozostaje słabszą stroną stosunku prawnego i wymaga szczególnej troski ustawodawcy. Problem ów stanowi przedmiot rozważań w niniejszym artykule w części zatytułowanej „Problem obowiązku spełnienia świadczenia przez przedsiębiorcę”. Nie ma zatem potrzeby powtarzania stosownych uwag. W ocenie L. Kieresa niewłaściwa była także konkluzja TK w zakresie naruszenia zasady proporcjonalności przez ustawodawcę poprzez wprowadzenie art. 138 k.w. do systemu prawnego. Zastrzeżenie to budzi wątpliwości. Niezależnie od kwalifikacji art. 138 k.w. jako samodzielnej podstawy istnienia obowiązku spełnienia określonego świadczenia albo przepisu stanowiącego tylko o sankcji karnej za niewykonanie powinności cywilnoprawnej, mającej inną podstawę prawną, podobna dolegliwość — jak już zauważono — nie odpowiada w pełni relacjom prywatnoprawnym. Dotyczy to zwłaszcza ewentualnego naruszenia obowiązku kontraktowania, o ile nie chodzi o dostęp do dóbr lub usług o szczególnym znaczeniu (zwłaszcza wyraźnie określonych przez ustawodawcę). Potencjalny klient zazwyczaj jest bowiem w stanie z łatwością ustalić dane dotyczące przedsiębiorcy oraz położenie jego majątku (przede wszystkim wchodzącego w skład prowadzonego przez niego przedsiębiorstwa), co powinno wystarczyć do skutecznego doprowadzenia do przymusowego wykonania obowiązku spełnieniażądanego świadczenia — o ile sąd stwierdzi jego istnienie. Wynika to z okoliczności, iż jeżeli przedsiębiorca odmawia podjęcia działania lub zaniechania nie z przyczyn ekonomicznych (na przykład niewypłacalności), lecz w ramach niedozwolonej dyskryminacji, to dysponuje on dostatecznymi aktywami majątkowymi do zaspokojenia cywilnoprawnych roszczeń zgłaszanych na podstawie przepisów o funkcji antydyskryminacyjnej.

Wnioski

Analiza zawarta w niniejszym artykule pozwala stwierdzić, że współcześnie ogólny kierunek rozwiązań normatywnych prawa publicznego odpowiada postulatowi zgłoszonemu w ramach uwag wprowadzających. Zostały oparte na liberalnej zasadzie wolności działalności gospodarczej oraz prawie własności prywatnej. Jak wskazano w rozważaniach szczegółowych, publicznoprawne ograniczenia w tym zakresie wymagają racjonalnego uzasadnienia przejawiającego się w dostatecznie istotnym interesie społecznym. Jego realizacja kosztem interesu indywidualnego nie powinna jednak prowadzić do pozbawienia doniosłości konstytucyjnych przepisów służących ochronie praw i wolności jednostki. Poszczególne działania ustawodawcy mogą natomiast budzić wątpliwości w kontekście powyższych założeń. Przykładowo zastrzeżenie dopuszczalności wydawania pozwoleń na prowadzenie

aptek ogólnodostępnych wyłącznie dla farmaceutów oraz spółek jawnych i partnerskich (art. 99 ust. 4 pr.far.) przedstawiciele owego zawodu nie wydaje się konieczne do zapewnienia należytej ochrony zdrowia publicznego⁷². Podmiot prowadzący wymienioną placówkę ma obowiązek zatrudnić kierownika apteki będącego farmaceutą spełniającym dodatkowe wymagania odnośnie do wykształcenia, doświadczenia i przebiegu dotychczasowego wykonywania swej profesji (art. 99 ust. 4a w zw. z art. 88 ust. 2 pr.far.)⁷³.

Pozytywnie trzeba także ocenić ogólne regulacje prywatnoprawne. Ustawodawca dąży do zapobiegania nadużywaniu przewagi rynkowej, jaką przedsiębiorca dysponuje względem klienta już na etapie zawierania umowy. Uwzględnia jednak też okoliczność, że istotą prawa prywatnego jest autonomia woli jego podmiotów. Nie mogą one zatem jednostronnie decydować o zmianach w sferze prawnej pozostałych uczestników obrotu. Dlatego wolność działalności gospodarczej, również jeżeli chodzi o podjęcie decyzji co do zawarcia umowy i wyboru kontrahenta, zasługuje na szczególną ochronę. Jej ewentualne ograniczenia muszą wiązać się z koniecznością uwzględnienia innych fundamentalnych wartości, takich jak życie, zdrowie i godność człowieka. Zasadne wydają się więc: nakaz zapewniania niezbędnych dostaw produktów leczniczych przez profesjonalnych uczestników rynku farmaceutycznego, zakaz dyskryminacji ze względu na płeć, rasę, pochodzenie etniczne lub narodowość oraz zakaz wykorzystywania swojej dominującej pozycji rynkowej w celu ograniczenia produkcji lub zbytu, ze szkodą dla konsumentów lub konkurentów. Na aprobatę zasługuje też ingerencja ustawodawcy w swobodę zawierania umów pozostająca w funkcjonalnym związku z ograniczeniem analogicznej wolności potencjalnej drugiej strony stosunku prawnego — tak jak w przypadku ubezpieczeń obowiązkowych.

Mając powyższe na względzie, zdecydowanej krytyce poddać należy rozszerzającą interpretację przepisów ograniczających wolność działalności gospodarczej — taką, na jaką powołano się w sprawie „drukarsza z Łodzi”. Pozostaje ona sprzeczna z zasadą *exceptiones non sunt extendendae*. Ponadto nie można zapominać, że w prawie karnym wykładnia celowościowa na niekorzyść oskarżonego (obwinionego) wydaje się niedopuszczalna (art. 5 § 2 kodeksu postępowania karnego)⁷⁴. Warto też podkreślić, że w państwie liberalnym fundamentalne znaczenie ma dyrektywa interpretacyjna *in dubio pro libertate*⁷⁵. W przeciwnym razie

⁷² Uzasadnienie ustawy z dnia 7 kwietnia 2017 roku o zmianie ustawy — Prawo farmaceutyczne, Sejm VIII kadencji, druk nr 1126.

⁷³ D. Kaczan, *Cywilnoprawne aspekty...*, s. 305.

⁷⁴ T. Dukiet-Nagórska, [w:] *Prawo karne. Część ogólna, szczególna i wojskowa*, red. T. Dukiet-Nagórska, Warszawa 2018, s. 51, 76–77.

⁷⁵ Wyrażono ją między innymi w art. 7a § 1 kodeksu postępowania administracyjnego, art. 11 ust. 1 i art. 67 pr.przed. — F. Elżanowski, [w:] *Kodeks postępowania administracyjnego. Komentarz*, red. R. Hauser, M. Wierzbowski, Warszawa 2017, s. 101; A. Żurawik, [w:] *Prawo przedsiębiorców. Przepisy wprowadzające do Konstytucji Biznesu. Komentarz*, Warszawa 2019, s. 108; S. Patyra, [w:] *Prawo przedsiębiorców...*, s. 327; J. Holocher, *In dubio pro libertate jako dyrektywa interpretacyjna*

istnieje obawa, że podstawowe prawa i wolności nie będą dostatecznie chronione, co upodobni nasz system prawny do systemów totalitarnych albo przynajmniej autorytarnych. Rolę ciemiężyciela w takim wypadku odgrywać będzie jednak nie aparat państwowy, lecz podmioty prawa prywatnego, skutecznie powołujące się na wykładnię sprzeczną z zasadami interpretacji prawa.

Bibliografia

- Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012.
- Banaszak B., *Zasada równości w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, [w:] *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, red. L. Garlicki, A. Szmyt, Warszawa 2003.
- Banaszczyk Z., *Formy prowadzenia działalności leczniczej*, „Studia Prawa Prywatnego” 2016, nr 3–4.
- Bury B., *Prawo pracownika do odmowy wykonania polecenia z powodu powołania się na klauzulę (sprzeciw) sumienia*, MoPR 2017, nr 11.
- Czajkowska-Dąbrowska M., *Glosa do wyroku SA w Warszawie z dnia 13 stycznia 1999 r., I ACa 1089/98*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2000, nr 9.
- Dercz M., Rek T., *Ustawa o działalności leczniczej. Komentarz*, Warszawa 2019.
- Dobaczewska A., Powalowski A., Wolska H., *Nowe prawo przedsiębiorców*, Warszawa 2018.
- Doliwa A., *O istocie i przyszłości umowy na tle współczesnej praktyki obrotu i przepisów kodeksu cywilnego o zawarciu umowy*, [w:] *Prawo kontraktów*, red. Z. Kuniewicz, D. Sokołowska, Warszawa 2017.
- Domańska A., *Konstytucyjne podstawy ustroju gospodarczego Polski*, Warszawa 2001.
- Elliott C., Quinn F., *Contract Law*, Harlow 2003.
- Górniak K., Łaguna Ł., *Przedawnienie roszczenia przeciwko pracownikowi będącemu konsumentem*, „Przeegląd Sądowy” 2019, nr 7–8.
- Holocher J., *In dubio pro libertate jako dyrektywa interpretacyjna — uwagi na kanwie orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, „Przeegląd Prawa Publicznego” 2019, nr 7–8.
- Izdebski P., *Uprawnienie Prezesa UOKiK do przedstawienia sądowi istotnego dla sprawy poglądu jako instrument publicznoprawnej ochrony konsumentów na rynku finansowym*, „Przeegląd Prawa Publicznego” 2019, nr 6.
- Janczyk M., *Prawo konsumenckie*, Poznań 2008.
- Jastrzębski J., *Kilka uwag o naprawieniu szkody niemajątkowej*, „Palestra” 2005, nr 3–4.
- Kaczan D., *Cywilnoprawne aspekty prawa farmaceutycznego (niepubl. rozprawa doktorska)*, Toruń 2018.
- Kaczan D., *Odwrocony kredyt hipoteczny. Analiza przepisów regulujących nową instytucję prawa prywatnego*, „Studia Prawa Prywatnego” 2015, nr 3–4.
- Kaczan D., *Pomiędzy zasadą jedności szkody a teorią wielości szkód — głos w dyskusji*, „Studia Iuridica Toruniensia” 2016, nr 19.

— *uwagi na kanwie orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, „Przeegląd Prawa Publicznego” 2019, nr 7–8, s. 85 n.; A. Dobaczewska, [w:] A. Dobaczewska, A. Powalowski, H. Wolska, *op. cit.*, s. 42–43; T. Przesławski, *Wybrane zagadnienia prawoznawstwa. Szkice z propedeutyki prawa*, Warszawa 2018, s. 103–104; A. Szafrąński, *op. cit.*, s. 136–137; wyrok TK z dnia 28 stycznia 2003 roku, sygn. K 2/02, Legalis nr 56020; wyrok TK z dnia 27 czerwca 2008 roku, sygn. K 52/07, Legalis nr 100688; wyrok TK z dnia 5 czerwca 2014 roku, sygn. K 35/11, Legalis nr 924863.

- Kalina-Prasznic U., *Przedsiębiorca — właściciel w społecznej gospodarce rynkowej*, „Przegląd Prawa i Administracji” 53. *Przedsiębiorca w społecznej gospodarce rynkowej*, red. T. Kocowski, J. Gola, 2015.
- Kidyba A., *Prawo handlowe*, Warszawa 2016.
- Kodeks postępowania administracyjnego. Komentarz*, red. R. Hauser, M. Wierzbowski, Warszawa 2017.
- Kodeks wykroczeń. Komentarz*, red. P. Daniluk, Warszawa 2019.
- Kolasiński M.K., *Zarys prawa antymonopolowego Unii Europejskiej. Na tle prawa Stanów Zjednoczonych i Polski*, Toruń 2012.
- Komentarze Prawa Prywatnego*, t. 3A. *Kodeks cywilny. Komentarz. Zobowiązania. Część ogólna*, red. K. Osajda, Warszawa 2017.
- Konstytucja RP*, t. 1. *Komentarz. Art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. 1, red. L. Garlicki, M. Zubik, Warszawa 2016.
- Kosikowski C., *Glosa do postanowienia SN z dnia 28 marca 1995 r., I CRN 24/95*, „Orzecznictwo Sądu Najwyższego” 1995, nr 12.
- Kosikowski C., *Wolność gospodarcza w prawie polskim*, Warszawa 1995.
- Kowalewski E., *Prawo ubezpieczeń gospodarczych*, Bydgoszcz-Toruń 2006.
- Kowalewski E., *Węzłowe problemy prawne ubezpieczeń obowiązkowych w perspektywie przyszłego kodeksu ubezpieczeń*, [w:] *System prawny ubezpieczeń obowiązkowych. Przesłanki i kierunki reform*, red. E. Kowalewski, W.W. Mogliński, Toruń 2014.
- Kowalewski E., Sangowski T., *Prawo ubezpieczeń gospodarczych. Komentarz*, Warszawa 2004.
- Królíkowski M., Zawłocki R., *Prawo karne*, Warszawa 2018.
- Kulesza J., *Glosa do wyroku SO w Łodzi z 26.05.2017 r., V Ka 557/17*, „Państwo i Prawo” 2018, nr 1.
- Lewaszkiwicz-Petrykowska B., *W sprawie wykładni art. 448 k.c.*, „Przegląd Sądowy” 1997, nr 1.
- Łętowska E., Drapała P., Bednarek M., *Umowy odnoszące się do osób trzecich*, Warszawa 2006.
- Malarewicz A., *Konsument a reklama. Studium cywilnoprawne*, Warszawa 2009.
- Miaskowski J., Niezgoda K., Skawiński P., *Ustawa o ubezpieczeniach obowiązkowych, Ubezpieczeniowym Funduszu Gwarancyjnym i Polskim Biurze Ubezpieczycieli Komunikacyjnych. Komentarz*, Warszawa 2012.
- Michalak A., *Przeciwdziałanie nieuczciwym praktykom rynkowym. Komentarz*, Warszawa 2008.
- Morawski L., *Wstęp do prawoznawstwa*, Toruń 2015.
- Morawski L., *Zasady wykładni prawa*, Toruń 2014.
- Mularski K., *Czynności podobne do czynności prawnych*, Warszawa 2011.
- Nowak L., *Interpretacja prawnicza. Studium z metodologii prawoznawstwa*, Warszawa 1973.
- Opalski A., *Pojęcie organu osoby prawnej*, „Państwo i Prawo” 2009, nr 1.
- Orlicki M., *Ubezpieczenia obowiązkowe*, Warszawa 2011.
- Ożóg M., *System handlu produktem leczniczym i produktami pokrewnymi. Problematyka prawna*, Warszawa 2010.
- Podkowik J., *Bezpośrednie konstytucyjne granice wolności człowieka*, „Państwo i Prawo” 2017, nr 8.
- Prawo karne. Część ogólna, szczególna i wojskowa*, red. T. Dukiet-Nagórska, Warszawa 2018.
- Prawo przedsiębiorców. Przepisy wprowadzające do Konstytucji Biznesu. Komentarz*, Warszawa 2019.
- Przesławski T., *Wybrane zagadnienia prawoznawstwa. Szkice z propedeutyki prawa*, Warszawa 2018.
- Radwański Z., *Teoria umów*, Warszawa 1977.
- Radwański Z., Olejniczak A., *Prawo cywilne — część ogólna*, Warszawa 2017.
- Radwański Z., Olejniczak A., *Zobowiązania — część ogólna*, Warszawa 2018.

- Robaczyński W., Księżak P., *Niewykonanie lub nienależyte wykonanie zobowiązania jako czyn niedozwolony*, [w:] *Czyny niedozwolone w prawie polskim i prawie porównawczym. Materiały IV Ogólnopolskiego Zjazdu Cywilistów. Toruń 24–25 czerwca 2011 r.*, red. M. Nesterowicz, Warszawa 2012.
- Słownik historii doktryn politycznych*, t. 6, red. K. Chojnacka, M. Jaskólski, Warszawa 2015.
- Sieradzka M., *Zakres przedmiotowy i podmiotowy ustawy z 6.3.2018 r. — Prawo przedsiębiorców*, „Monitor Prawniczy” 2018, nr 13 — dodatek.
- Smyk M., *Pełnomocnictwo według kodeksu cywilnego*, Warszawa 2010.
- Srokosz W., *Pojęcie „działalności bankowej” w polskim prawie*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” 2006, nr 12.
- Stelmachowski A., *Wstęp do teorii prawa cywilnego*, Warszawa 1984.
- Stelmachowski A., *Zarys teorii prawa cywilnego*, Warszawa 1998.
- Strugała R., *Prywatnoprawne skutki naruszenia zakazu nierównego traktowania — uwagi de lege lata i de lege ferenda*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2016, nr 4.
- System Prawa Handlowego*, t. 1. *Prawo handlowe — część ogólna*, red. S. Włodyka, Warszawa 2009.
- System Prawa Prywatnego*, t. 1. *Prawo cywilne — część ogólna*, red. M. Safjan, Warszawa 2012.
- System Prawa Prywatnego*, t. 2. *Prawo cywilne — część ogólna*, red. Z. Radwański, A. Olejniczak, Warszawa 2019.
- System Prawa Prywatnego*, t. 6. *Prawo zobowiązań — część ogólna*, red. A. Olejniczak, Warszawa 2014.
- Szafranski A., *Konstytucyjna wolność gospodarcza na tle historii idei i gospodarki*, Warszawa 2018.
- Szydło W., *Nadużywanie pozycji dominującej w prawie konkurencji*, Warszawa 2010.
- Szydło W., *Nieważność czynności prawnych będących przejawem nadużycia przez przedsiębiorcę pozycji dominującej*, „Monitor Prawniczy” 2010, nr 4.
- Szydło M., *Wolność działalności gospodarczej jako prawo podstawowe*, Wrocław 2011.
- Walaszek-Pyziół A., *Swoboda działalności gospodarczej*, Kraków 1994.
- Wolność gospodarcza*, red. Z. Brodecki, Warszawa 2003.
- Wróbel W., Zoll A., *Polskie prawo karne. Część ogólna*, Kraków 2013.